

Çocuk-Anne İkili İlişkisi Koşullu mu?

IS CHILD-MOTHER DYADIC RELATION CONDITIONAL?

Dr. Sabiha KESKİN^a

^aÇocuk Sağlığı ve Hastalıkları AD, Çocuk Nörolojisi BD, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İSTANBUL

Özet

Amaç: Toplumun orta-üst ekonomik statüdeki ailelerinin ilköğretim yaşına gelmiş çocuklarının annelerine olan duygularının altında yatan motivasyon araştırıldı.

Gereç ve Yöntemler: Ortalama 7.5 ± 0.4 yaşında ve 26 (%56)'sı erkek, 20 (%44)'si kız, toplam 46 çocuğun, annelerine olan duygularını doğaçlama olarak yazdıkları yazılarındaki ortak öğeler değerlendirilmek sureti ile araştırıldı. Sonuçlar %'lik değerler olarak karşılaştırıldı.

Bulgular: Çocuklar, annelerinin kendilerini koruduğunu (%61); beslenme ve temizlik ihtiyaçlarını karşıladığını (%56); sevip okşadığını (%37); yönlendirmek sureti ile eğittiğini (%25) ve gezdirmek sureti ile eğlendirdiğini (%14) ifade ettiler. Kısacası, annelerine ihtiyaçları olduğunu farkında idiler (%84). Çocuklar annelerine sevgi (%90) ve sırlarını paylaşmak sureti ile güven (%34) duygularını verebildiklerini, ancak bunun annelerinin kendilerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik özverili davranışları karşısında yetersiz olduğunu düşünmekte idiler. Bu nedenle, ihtiyaçlarının anneleri tarafından karşılanmasının devamını sağlayabilmek için ayrıca; 1. Vaat etme-'seni hep seveceğim' (%94), 2. Yüceltme-'sen en birinci annesin' (%86) ve 3. Tehdit etme-'sensiz yaşayamam' (%79) davranışlarına başvuruyorlardı. Üstelik, anneleri ile aralarındaki bazı 'tatsızlıkların' istemeden olduğunu (%61) öne sürüyor ve 4. özür dileme-'üzsem de seni severim' davranışı sergiliyorlardı.

Sonuç: Çocuğun yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanmasında annesinin rolünün farkında olduğu ve bu ihtiyaçlarının karşılanmasının devamlılığını sağlamaya yönelik duygu içerikli davranışlara yöneldiği düşünüldü. Başka deyişle, çocuğun anneye yönelik duygusal yaklaşımı, annenin bakım verme davranışlarına koşullu bakım isteme davranışları idi. Çocuk-anne ikili ilişkisi arasındaki bu bakım isteme-bakım verme davranışları, bağlanma teorisi ve davranışbilim kuramları ile açıklanmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Çocuk yetiştirme, anneye bağlanma, davranışbilim

Abstract

Objective: The motivation behind the child-mother relationship among preschoolers was investigated.

Material and Methods: The impact of child-mother relationship on 46 (26 [56%] boys, and 20 [44%] girls) preschoolers was investigated by evaluating the common elements in their feelings expressed in an essay written by them. The mean age of the sample group was 7.4 ± 0.4 years and the socioeconomic level was high to middle.

Results: Children declared that they were protected (61%), provided with food and hygiene (56%), affectionately caressed (37%), counseled (25%) and entertained (14%) by their mothers. They also were aware of the fact that they needed their mothers' care for survival (84%). Although they knew that they owed more, they only could give their love (90%) and trust (34%) in return. Therefore, they needed to resort to; 1. Commitment-'I will always love you'(94%); 2. Glorification-'You are the best' (86%); and 3. Intimidation-'I will die without you' (79%) in order to maintain maternal care. Moreover, they resorted to atonement behavior-'I will love you even though if I ever disappointed you'-for any cause resulting in resentment between themselves and their mothers, assuring her that their fault, if any, was out of their own will (61%).

Conclusion: The emotion-appealing care-seeking behavior of middle-aged children seemed to be contingent on the continuum of maternal care for the child's survival. The results were discussed both with attachment theory and with behaviorism.

Key Words: Parenting, attachment, behaviorism

Türkiye Klinikleri J Med Sci 2005, 25:781-785

Geliş Tarihi/Received: 01.03.2005

Kabul Tarihi/Accepted: 20.09.2005

Yazışma Adresi/Correspondence: Dr. Sabiha KESKİN
İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi,
Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları AD,
Çocuk Nörolojisi BD,
İSTANBUL
arselt@yahoo.com

Copyright © 2005 by Türkiye Klinikleri

Aile, kendine özgü yapısı, işleyişi ve kişiler arası bağları ile sosyal bir sistemdir. Anne-çocuk ikilisi, ailenin temel yapı taşlarından biridir. Aile yapısını anlamaya yönelik çeşitli tezler varsa da, aile sistemi ve bağlanma teorilerinin benzer ve tamamlayıcı yönlerinin olması önem-

lidir.^{1,2} Her iki teori de, anneliğin ön koşulu olarak bağlılık (bonding) ve buna ilişkin çocuk davranışlarını “anne-çocuk ikili ilişkisi” olarak ele alır ve verici anne kimliğinin, kadının anne olmasıyla birlikte kazanıldığını öne sürer.³ Çocuğun anneye olan ve yetişkin davranışları etkilemekten başka nesilden nesile geçme gücündeki davranışları ise; Bowlby’nin bağlanma (attachment) teorisi ile anlaşılmaya çalışılmaktadır.^{2,4-8}

Anne-çocuk ilişkisini anlamaya yönelik bugüne kadar yapılan çalışmaların çoğu süt çocukluğu ve özellikle yenidoğan dönemine yoğunlaşmıştır. Çocukluğun ileri dönemlerine ait çalışma sayısı yetersizdir.⁹⁻¹² O nedenle bu çalışmada, ilköğretim 2. sınıfa devam eden orta-yaş çocuklarının, kendi ağzlarından, annelerine olan duygularını araştırmak sureti ile çocuk-anne ikilisinin geç çocukluk dönemine ışık tutabilmeyi amaçladık. Doğal olarak, 7 yaş çocuklarının anneleri ile ilgili duygusal algılarını aktardıkları yazılı metinler sadece dinamik bir özet olabilirdi. Bu nedenle, bu çalışma sonuçlarının, çocuğun anneye bağlanma mekanizmalarını ancak kısmen aralayabileceğinin bilincinde olarak varılan sonuçları tartışmayı yeğledik.

Gereç ve Yöntemler

İleriye dönük bu çalışmaya; ilköğretim 2. sınıfa devam eden ve ortalama 7.5 ± 0.38 yaşında olan 26 (%56)’sı erkek 20 (%44)’si kız olmak üzere, sağlıklı ve son 6 ayda herhangi bir davranış ve/veya okuma-yazma ve/veya lisan gelişme sorunu ve/veya aile içi anne tutumunda herhangi patolojik bir sapma olmayan 46 çocuğa ait veriler dahil edildi. Çocukların davranış ve lisan gelişme yetenekleri sırasıyla Conners’ Öğretmen Testi ve Peabody Lisan Gelişim Testi ile değerlendirildi.^{13,14} Ayrıca, annelerin aile içi tutumları, Aile Tutum Ölçeği “Parental Attitude Research Instrument (PARI)” ile belirlendi.¹⁵ Çocuklarda davranış ve/veya lisan gelişim sorunu, ve/veya annelerin aile içi tutumlarında anormal bir veri saptananlar çalışma dışı bırakıldı.

Çocuklardan, anneleri ile ilgili duygu ve düşüncelerini anlatan doğaçlama birer kompozisyon yazmaları istendi. Çocukların kompozisyonlarında, annelerine ve kendilerine yönelik olarak

değindikleri öğeler ortak özelliklerine göre gruplanarak yüzde dağılım olarak karşılaştırıldı.

Aileler elde edilen çalışmaların bilimsel bir çalışmaya konu teşkil edeceği konusunda önceden bilgilendirildiler.

Verilerin değerlendirilmesinde ‘SPSS for Windows 10.0’ istatistiksel paket programı kullanıldı. Karşılaştırmalarda; Student’s-t, χ^2 ve fisher exact testleri kullanıldı. Korelasyon analizleri ‘pearson’ yöntemi ile yapıldı. $p < 0.05$ anlamlı kabul edildi.

Bulgular

Erkek ve kız çocukların yaşları; sırasıyla ortalama 7.5 ± 0.4 ve 7.6 ± 0.4 yaş idi ve aralarında istatistiksel anlamlı fark yoktu $p = 0.87$ (Tablo 1).

Çocukların gerek Conners, gerekse Peabody puanlarında cinsiyete bağlı istatistiksel anlamlı bir fark yoktu ($p = 0.652$). Benzer şekilde, erkek ve kız annelerinin PARI puanları arasında da istatistiksel anlamlı bir fark yoktu ($p = 0.347$).

Çocuklar, annelerinin kendilerini her türlü tehlikeye karşı koruduğunu (%61); temizlik ve beslenme gibi bakımlarını yaptığını (%56); sevip okşadığını (%37); yönlendirerek eğittiğini (%25) ve gezdirerek eğlendirdiğini (%14) ifade ettiler. Ayrıca, annelerinin onları doğurmak sureti ile de yaşamlarının sebebi olduğunun (%19), dolayısı ile (yaşamak için) annelerine muhtaç olduklarının farkında idiler (%84).

Annelerinin karşılıksız (fedakarca, yorulmadan, bıkmadan) yaptığını kabul ettikleri onların ihtiyaçlarını gidermeye yönelik davranışlarına karşılık, çok şeyler vermek istedikleri halde, annelerine sadece sevgi (%90) ve (her şeylerini onunla paylaşarak) güven (%34) duygularını verebildiklerini belirttiler. Yaramazlıkları ile

Tablo 1. Erkek ve kız çocuklarının yaş dağılımı.

Yaş (yıl)	Erkek (n= 26)	Kız (n= 20)	p
Ortalama	7.5	7.6	0.87
SS	0.4	0.4	

Tablo 2. Annenin çocuğun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik davranışlarına karşılık olarak, çocukların annelerine olan duyguları.

Anne-Çocuk Bakım Verme - Bakım İsteme Sistemi		Erkek (n= 26) %	Kız (n= 20) %	p
Anne	Korur	61	60	0.66
	Bakar	57	55	0.76
	Sever	34	40	0.51
	Öğretir	30	20	0.42
	Doğurur	23	15	0.61
	Eğlendirir	7	20	0.38
Çocuk	Sever	84	95	0.21
	Üzse de sever	57	65	0.84
	Güvenir	23	45	0.05

istemedi annelerini üzdüklerini, ancak annelerini sevmeye devam ettiklerini (%61) dile getirdiler. Annelerinin affedici olduğunu bildikleri için her defasında ondan özür dilediklerini eklediler (Tablo 2).

Kızların, anneleriyle erkeklere oranla 3 kat daha fazla (%20'ye karşılık %7) birlikte eğlenceli zaman geçirdikleri 'Annem beni eğlendirir' ve sırlarını daha fazla paylaştıkları (%45'e karşılık %23, p= 0.05) 'Anneme sırrımı söylerim çünkü ona güvenirim' anlaşıldı. Buna karşılık, erkekler, doğurmak sureti ile annelerinin kendilerinin yaşam nedeni olduğu gerçeğini, kızlara oranla daha fazla (%23'e karşılık %15) ifade ettiler.

Çocuklar, özverili, karşılıksız ve bıkmak, yorulmak bilmeyen bir tutum içinde olan anneleri tarafından, ihtiyaçlarının karşılanmaması halinde yaşamlarının devam edemeyeceğini öne sürdüler (%84) (Tablo 3).

Çocuklar ayrıca, annelerinin koruma, bakım ve sevgisinin devamlılığını isterken; 1. Vaat etme- 'Seni her zaman seveceğim!' (%94) 2. Yüceltme- 'Sen en birinci annesin!' (%86) ve 3. Tehdit etme- 'Sensiz yaşayamam!' (%79) davranışlarına başvuruyorlardı. Anne bakımının herhangi bir olumsuzluk ile sonlanmasına engel olmak için de 4. Özür dileme- 'Seni üzsem de severim' davranışına yöneliyorlardı (%61) (Tablo 4).

Çalışmaya katılan çocukların sayısal azlığı ve çocukların ifadeleri ile sınırlı olan yöntem, kantitatif değerlendirmeyi kısıtlamakla birlikte,

Tablo 3. Çocuğun annesi tarafından karşılandığının farkında olduğu yaşamsal önemdeki ihtiyaçları.

Besin	Emzirdin, besledin, yemek yaptın
Uyku	Uyuttun
Dinlenme	Korudun, iyileştirdin, baktın, ütü yaptın, bulaşık-çamaşır yıkadın
Uyarılma	Yıkadın, taradın, (gözlerime) baktın, okşadın, (ninni) söyledin, kucakladın, sarıldın
Aktivite	Neşe verdin, gezdirdin

Tablo 4. Çocuğun ihtiyaçlarının karşılanmasının devamı için başvurduğu davranışları.

Vaat Etme	%94	Seni sonsuza kadar seveceğim
Yüceltme	%86	Sen en birinci annesin
Tehdit Etme	%79	Sensiz yaşayamam
Özür Dileme	%61	Üzsem de severim

birbirinden bağımsız olarak yazılan doğaçlama kompozisyonlarda ifade edilen duygusal ve düşünsel algıların odaklaşması kalitatif yorumlar açısından anlamlı bulundu.

Tartışma

Davranışbilime göre, canlı davranışlarının çoğu, canlının çevresel uyaranlara verdiği yanıtların sonuçlarından öğrenilmiş (ontojenik)

davranışlardır.¹⁶⁻¹⁸ Yaşamın devamı için gerekli olan davranışlar ise, öğrenilememe riskine bırakılmayarak genlere kodlanmış (filojenik) davranışlar olup parmak sayısını geçmeyecek kadar azdır. Bunlar; oksijen, su ve besine yönelme, uyku ve dinlenme, aktivite ve uyarılma ve ödüle yatkınlık olarak sayılabilir. Bunlardan ödüle yatkınlık davranışı ile canlılar, yaşamlarının devamı için gerekli olan ihtiyaçlarını (ödül) karşılarlar. Nitekim, çocukların, anneleri tarafından karşılandığının farkında oldukları ve aksi halde yaşamlarının devam edemeyeceğini düşündükleri ihtiyaçları, yaşamın devamı için gerekli; besin, uyku, dinlenme, aktivite ve uyarılma idi (Tablo 3).

Aile sistemi teorisine göre anne, çocuğun beslenme ve bakım ihtiyaçlarını karşılık beklemeksizin karşılar. Buradaki almadan vermek şeklindeki yetişkin davranışı, annenin çocuğuna olan bağlılığın (bonding) sonucu ve onu tamamlayıcı niteliktedir.¹⁹ Çocuğun anneye olan davranışları ise Bowlby'nin öne sürdüğü ve çocuğun anneye olan bağlanması (attachment) olarak açıklanmaktadır. Nitekim son 2 dekattır yapılan çalışmalar, Bowlby'nin çocuğun anneye olan bağlanma tezini destekler görünmektedir.^{5-8,20} Üstelik, etoloji, nörolojik bilimler, psiko-analitik yaklaşım, bilişsel psikoloji ve evrimsel epistemoloji bilimleri de çocuğun anneye bağlanmasının altında yatan organik ve psikolojik düzeneklerin varlığı konusunda destekleyici bulgular öne sürmektedirler.

Bowlby'nin bağlanma kuramı, çocuğun erken dönemde anneye olan bağlanmasının altında bakım verene yakın olma ve bunun sürekliliğini sağlama amacını güden içgüdüsel mekanizmaların varlığını öne sürer. Buradaki erken dönemden anlaşılan, canlının yaşamının devamı için filojenik yapılaraya sahip olduğu halde, yaşamını kendi başına sürdürebilme olgunluğundan yoksun olduğu dönemdir. Bir başka deyişle, canlının yaşayabilmek için bakım verene muhtaç olduğu dönemdir. Bu yüzden (genç, yetersiz) canlı, kendi başına yaşamını sürdürebilecek olgunluğa erişene kadar (güvenli) bir bireye (anne) bağlanır.⁹⁻¹² Bağlanmanın yokluğu ya da yetersizliği halinde canlı, (organik ve/veya psikolojik) kalıcı hasar görür ve hatta ölür.^{5,21}

Bu nedenle, (genç, yetersiz) çocuk içsel bağlanma modelini geliştirerek, yaşamın devamlılığı için bakım arama davranışlarına zorunlu olarak (filojenik-içgüdüsel) yönelir.^{4,5} Bu çalışmada görüldüğü gibi, 7.5 yaş çocuk davranışları, anne-çocuk ikili ilişkisinde bakım isteme yönünde yerini almıştır. Çocuklar, annelerinin karşılamakta olduğunun farkında oldukları ihtiyaçlarının, filojenik davranışlar ile karşılanması, korunmaya alınmış yaşamsal önemdeki ihtiyaçları olduğunu tartışmasız olarak ifade edebilmişlerdir. Üstelik bu ihtiyaçlarını karşılamadaki kendi yetersizlikleri nedeni ile annelerine olan gereksinimlerini açıkça belirtmişlerdir (%84). Çocukların bu ihtiyaçlarının karşılanmasının devamını sağlama gayreti gösterdikleri de, vaat etme %94, yüceltme %86, tehdit etme %79 ve özür dileme %61 gibi davranışlara yönelmelerinden anlaşılmaktadır. Çocukların ihtiyaçlarının devamını sağlamaya yönelik geliştirdikleri davranışların ortak özelliğinin, annelerin duygularına yönelik içerik taşıyor olmasıdır. Yenidoğan ve süt çocuğunun değişik sinyaller ile annesinin zihinsel durumunu duygusal boyutta etkilediği ve annesinin dikkatini üzerine çekerek yaşamsal ihtiyaçlarını elde ettiği sayısız çalışma ile gösterilmiştir.⁴⁻⁸ Çünkü çocuk, duygulara yönelik davranışları ile yaşamsal ihtiyaçlarının karşılandığını, davranış-sonuç repertuarına almıştır. Gerçekten de bağımlılık (bonding) ve bağlanma (attachment) bilişsel/duygusal düzenekler ile yakından ilişkilidir. Bu düzenekler, ikili ilişkinin daha önceki tecrübelerinden kazanılmış bilişsel/duygusal yansımalar olup limbik sistem, hipotalamus ve frontal lobun kontrolü altındadır.^{5-8,20} Bizim çalışmamızda saptadığımız, çocuğun vaat etme-yüceltme-tehdit etme-özür dileme gibi duygu içerikli bakım isteme davranışlarının altında, bağlanma teorisinden yola çıkılarak, anne-çocuk ilişkisinin geçmiş davranış repertuarı içinde, annenin bilişsel/duygusal davranışları ile eşlenikli olduğu, aksi ispat edilmediği sürece varsayılabilir.²²

Çocukluk boyunca bu mekanizmaların aktif ve devamlı olarak işlediği kabul edilir.⁹⁻¹² Ayrıca, bağlanma davranışlarının yetişkin dönemdeki insan ilişkilerinde de rol oynamakta yani geleceğe geçici olma özelliği olduğunu gösteren çalışmalar da vardır.¹⁷⁻¹⁹ Yani, duygusal düzenekler sayesinde

çocuk, anneye yakın olmayı ve dolayısı ile yaşamının devamlılığını garanti ederken, diğer insanlarla olan ilişkilerinin de ilk temellerini atmaktadır.^{14,15}

Öte yandan, anne-çocuk ilişkisi; tek taraflı olmayıp, ikili bir ilişkidir.¹⁹ O nedenle, annenin çocuğun duygu içerikli davranışlarına yanıt verebilmesi de belli sistemler dahilinde olmalıdır. Davranışbilime göre ise; çocuğun vaat etme-yüceltme-tehdit etme ve özür dileme duygusal sinyallerinin, annenin bakım verme davranışlarının devamını sağlayabilmesi için bu sinyallerin anne için ödül niteliği taşıması gerekir.²³⁻²⁵ Davranışbilime göre davranışları arttıran her uyaran ödül niteliği taşıdığından, çocuğun bakım isteme sinyallerinin anne için ödül niteliği taşımadığı kanıtlanmadıkça, annenin bakım verme davranışlarını arttıran bu duygu yüklü sinyallerin anne için ödül niteliği taşımadığı iddia edilemez. Dolayısı ile çalışmamızda çocukların ortak olarak dile getirdikleri ve annenin bakım davranışlarını arttırdığı açık olan duygu yüklü bakım isteme sinyallerinin aksi ispat edilene kadar anne davranışları için ödül olduğu kabul edilmelidir. Sonuç olarak, orta yaş çocuğunun, anne bakımını isteyen duygu içerikli davranışları, yaşamın devamına koşulludur. Üstelik, bu davranışların, yaşamın devamını sağlayan genetik (davranışbilime göre filojenik-bağlanma teorisine göre içgüdüsel) düzeneklerin kurgusu altında olduğu varsayılabilir.

Teşekkür

Yazar, bu çalışmanın gerçekleşmesine olanak yaratan Bahçelievler Koza Okul Yönetimi'ne ve Rehberlik Servis elemanlarına ve ayrıca istatistik çalışmalarındaki katkılarından dolayı, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı'ndan Dr. Günay Can'a şükranlarını sunmayı bir borç addeder.

KAYNAKLAR

- Taylor RB. Family: A systems approach. Am Fam Physician 1979;20:101-4.
- Carlson EA, Sampson MC, Sroufe LA. Implications of attachment theory and research for developmental-behavioral pediatrics. J Dev Behav Pediatr 2003;24:364-79.
- Rothbaum F, Rosen K, Ujii T, Uchida N. Family systems theory, attachment theory, and culture. Fam Process 2002;41:328-50.
- Cook WL. Understanding attachment security in family context. J Pers Soc Psychol 2000;78:285-94.
- Salzman JP. Primary attachment in female adolescents: Association with depression, self-esteem, and maternal identification. Psychiatry 1996;59:20-33.
- Blum HP. Separation-individuation theory and attachment theory. J Am Psychoanal Assoc 2004;52:535-53.
- Bretherton I. Bowlby's legacy to developmental psychology. Child Psychiatry Hum Dev 1997;28:33-43.
- Zeanah CH, Zeanah PD. Intergenerational transmission of maltreatment: Insights from attachment theory and research. Psychiatry 1989;52:177-96.
- Kerns KA, Tomich PL, Aspelmeier JE, Contreras JM. Attachment-based assessments of parent-child relationships in middle childhood. Dev Psychol 2000;36:614-26.
- Cassidy J. Child-mother attachment and the self in six-year-olds. Child Dev 1988;59:121-34.
- Mickelson KD, Kessler RC, Shaver PR. Adult attachment in a nationally representative sample. J Pers Soc Psychol 1997;73:1092-106.
- Lyons-Ruth K. Dissociation and the parent-infant dialogue: A longitudinal perspective from attachment research. J Am Psychoanal Assoc 2003;51:883-911.
- Werry JS, Sprague RL, Cohen MN, Conners' Teacher Rating Scale for use in drug studies with children--an empirical study. J Abnorm Child Psychol 1975;3:217-29.
- Dunn LM, Hottel JV. Peabody picture vocabulary test performance of trainable mentally retarded children. Am J Ment Defic 1961;65:448-52.
- Zuckerman M, Bibback BB, Monashkin I, Norton JA Jr. Normative data and factor analysis on the Parental Attitude Research Instrument. J Consult Psychol 1958;22:165-71.
- Holland JG, Skinner BF. The Analysis of Behavior. In: JG Holland & BF Skinner, eds. 1st ed. NY: Mc-Graw Hill; 1961.
- Vaughan ME. Rule-governed behavior and higher mental processes. In: Modgil S, Modgil C, eds. 1st ed. BF Skinner: Consensus and Controversy. Barcombe, England: Falmer Press; 1987. p.257-64.
- Michael J. Supplements to Accompany Concepts and principles of Behavior Analysis. In: Michael J, ed. 2nd ed. NY: Mc-Graw Hill; 2000. p.1-54.
- Cassidy J. Emotion regulation: Influences of attachment relationships. Monogr Soc Res Child Dev 1994;59:228-49.
- Jones BA. Healing factors of psychiatry in light of attachment theory. Am J Psychother 1983;37:235-44.
- Ardivini C. Attachment theory, metacognitive functions and the therapeutic relationship in eating disorders. Eat Weight Disord 2002;7:328-31.
- Allegri RF, Harris P. Prefrontal cortex in memory and attention processes. Rev Neurol 2001;32:449-53.
- Watson JB, Rayner R. Conditioned emotional reactions. 1920. Am Psychol 2000;55:313-7.
- Skinner BF. Cognitive science and behaviourism. Br J Psychol 1985;76:291-301.
- Staats AW. Personality theory, abnormal psychology, and psychological measurement. A psychological behaviorism. Behav Modif 1993;17:8-42.